

ارزیابی تأثیر دستاوردهای امنیتی ایران بر منافع اقتصادی در عراق در چارچوب روابط منطقه‌ای (۲۰۱۲-۲۰۲۲)

روح الله پوراسمعیل فومنی^۱، حبیب اله ابوالحسن شیرازی^۲، رضا جلالی^۳، روح الله قاسمیان^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸

چکیده: روابط امنیتی و اقتصادی ایران و عراق در دهه اخیر، به‌ویژه پس از تحولات امنیتی سال ۲۰۱۲، یکی از محوری‌ترین عرصه‌های تعاملات منطقه‌ای ایران بوده است. در این دوره، موفقیت‌های امنیتی ایران در عراق نه تنها بر ثبات این کشور اثر گذاشته، بلکه می‌توانست بستری برای گسترش منافع اقتصادی ایران فراهم کند. پرسش اصلی این پژوهش آن است که دستاوردهای نظامی-امنیتی ایران در عراق طی سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۲۲ چه تأثیری بر منافع اقتصادی کشور داشته است؟ فرضیه تحقیق بیان می‌کند که هرچند این دستاوردها می‌توانند زمینه‌ساز کسب منافع اقتصادی شوند، اما ضعف در سیاست‌گذاری و دیپلماسی اقتصادی مانع بهره‌برداری مؤثر از آنها شده است. پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از نظریه‌های نواقع‌گرایی تدافعی و اقتصاد سیاسی امنیت انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد مهم‌ترین دستاوردهای ایران شامل تأمین تسلیحات، سازمان‌دهی و حمایت از دولت عراق در مقابله با تروریسم و بی‌ثباتی بوده است؛ با این حال، تبادلات تجاری، سهم بازار ایران در عراق و پروژه‌های ترانزیتی (مانند راه‌آهن شلمچه-بصره) پیشرفت قابل‌توجهی نداشته‌اند. دلایل اصلی این ناکامی شامل کمبود نیروی متخصص دیپلماسی اقتصادی، فقدان الگوی عملیاتی تجارت، عقب‌ماندن از ترکیه به‌عنوان رقیب، و استمرار محدودیت‌های ناشی از تحریم‌ها و روابط بانکی بوده است.

واژگان اصلی: منافع اقتصادی ایران، اقتصاد سیاسی امنیت، دستاوردهای امنیتی عراق، چالش‌ها، دیپلماسی اقتصادی

۱. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۲. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۳. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
۴. گروه علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه

برقراری تعامل مؤثر در عرصه سیاست خارجی به منظور تحقق منافع اقتصادی و تأمین مصالح ملی، یکی از موضوعات اساسی پیش روی کشور بوده است. ایران در یکی از حساس‌ترین نقاط ژئوپلیتیکی جهان قرار دارد و نواحی فعال و تأثیرگذار ژئوپلیتیکی اطراف آن، این کشور را به محور جاذبه‌های دیپلماسی منطقه‌ای و جهانی تبدیل کرده‌اند. این موقعیت ویژه، نقش تعیین‌کننده‌ای برای ایران در تحولات جهانی و منطقه‌ای فراهم ساخته است. این کشور فرازونشیب‌های بسیاری در استفاده از ظرفیت‌های متنوع داخلی و خارجی و نیز ایفای نقش بیشتر در عرصه تعاملات اقتصادی منطقه و جهان داشته است. بخشی از این چالش‌ها مربوط به سیاست‌گذاری و بخش دیگر نیز معضلات ساختار نظام بین‌الملل نظیر تحریم‌ها است که در مجموع در مسیر بهره‌مندی در تجارت و تعامل اقتصادی با سایر کشورها محدودیت ایجاد می‌کند.

عراق در بین کشورهای منطقه غرب آسیا در دو دهه اخیر یکی از اولویت اصلی سیاست خارجی ایران بوده است. تشکیل دولت جدید عراق بعد از سال ۲۰۰۵ م نقطه عطف سیاست خارجی ایران در منطقه بود. مهم‌ترین حوزه نقش‌آفرینی ایران در عراق، مقابله با گروه‌های تروریستی تکفیری بود که از دوره بعد از سقوط صدام و به ویژه بعد از سال ۲۰۱۴ م، این کشور را هدف قرار دادند. سیاست مقابله ایران از ابعاد مختلف حضور مستشاری، کمک‌های تسلیحاتی در حمایت از ارتش عراق و حمایت از شکل‌گیری و تجهیز نیروی بسیج مردمی (حشدالشعبی) بوده است. از آن جا که امنیت به عنوان اساس پیشرفت در تمام زمینه‌ها به ویژه اقتصاد محسوب می‌شود و کشورها برای دستیابی به منفعت بیشتر سعی در حضور تأثیرگذار و مقابله با چالش‌های امنیتی دارند و پس از موفقیت در این چالش از ظرفیت‌های به وجود آمده آن به عنوان پشتوانه تعامل اقتصادی و حضور موثر در بازارهای جهانی برای منافع اقتصادی بهره می‌گیرند.

در این راستا حضور فعال ایران در مقابله با تهدیدات در عراق این فرصت را برای انتفاع و افزایش سطح تعاملات تجاری و اقتصادی و سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی برای ایران فراهم نمود. اما در عمل بسیاری از حوزه‌های اقتصادی از جمله صادرات، سرمایه‌گذاری و حضور فعال در بخش‌های مختلف اقتصادی در این کشور در اختیار دولت‌های دیگر نظیر ترکیه قرار گرفت که در زمره حامیان گروه‌های تروریستی و معارض قرار داشتند. بنابراین هدف اصلی در این پژوهش، بررسی تأثیر دستاوردهای نظامی امنیتی بر منافع اقتصادی ایران در عراق است. فرضیه مقاله این است که به نظر می‌رسد استفاده از دستاوردهای نظامی امنیتی می‌توانست کسب منافع اقتصادی ایران در

عراق را به همراه داشته باشد، اما ضعف دیپلماسی اقتصادی دولت در سطوح مختلف به عدم موفقیت در استفاده از منافع اقتصادی منجر شده است. این مقاله با روش توصیفی - تبیینی و با محوریت چارچوب اقتصاد سیاسی امنیت موضوع را مورد مطالعه قرار می‌دهد.

پیشینه تحقیق

ادبیات پژوهشی اندکی در مورد تأثیر دستاوردهای نظامی امنیتی در غرب آسیا بر منافع اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در دسترس است. در زیر سعی شده است برخی از این آثار مورد بررسی قرار گیرند. اسماعیلی و عباسی، (۱۴۰۳)، در مقاله «دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در عراق و سوریه پسدادش» در پاسخ به سوال دلایل کاهش پیوندهای ژئواکونومیک ایران با عراق و سوریه در دوره پسدادش چیست؟ معتقد است که ضعف در تامین کالاها و خدمات مورد نیاز عراق در دوره پسدادش و محدودیت پولی و حمل و نقل کالا سبب شد تا از ظرفیت‌های تجارت با عراق به صورت کامل بهره‌برداری نشود.

صباغ و رادمرد، (۱۴۰۳)، در مقاله «اقتصاد سیاسی روابط جمهوری اسلامی ایران و عراق» این پرسش اصلی را مطرح کرد که در مسیر تحقق توسعه اقتصادی، چه فرصت‌ها و چالش‌هایی در رابطه با عراق پیش روی ایران قرار دارد؟ نتایج نشان داد در حالی که ایران در عراق از فرصت‌های اقتصادی شایان توجه برخوردار است، وجود برخی چالش‌ها و موانع سیاسی و امنیتی عملاً سبب شده است تا ایران نتواند به نحو شایسته از روابط اقتصادی در عراق بهره‌مند شود.

متی و صفوی (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «دیپلماسی اقتصادی و رقابت‌های ژئواکونومیکی ایران و ترکیه در عصر پسدادش؛ بازارها و فرصت‌ها» به بررسی جایگاه ایران در رقابت اقتصادی با ترکیه در عراق و سوریه و عوامل مؤثر بر آن پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که ایران در رقابت با ترکیه در عراق در موقعیتی نامطلوب قرار داشته و در تصاحب بازارهای صادراتی از رقیب خود عقب مانده است. نویسندگان، فقدان راهبرد اقتصادی مدون و نبود پیوندهای تجاری مؤثر برای شناسایی و بهره‌برداری از بازارهای هدف را از مهم‌ترین علل این وضعیت ارزیابی کرده‌اند.

الفیاض و کوشکی، (۱۴۰۲)، در مقاله «بررسی علل گسترش روابط اقتصادی عراق و ایران در بازه ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۰» این سوال را مطرح کرد که علل گسترش روابط اقتصادی عراق و ایران در یک دهه اخیر چیست؟ نتایج تحقیق نشان داد که وجود نخبگان عراقی نزدیک به کشور ایران، اشتراکات مذهبی، فرهنگی و سیاسی، دور زدن تحریم‌ها، مرز مشترک امن، وجود ذائقه و سلیقه مشترک در

کالاها و به صرفه بودن قیمت آنها عوامل موثر در گسترش روابط اقتصادی ایران و عراق در این دهه بوده است.

مبانی نظری

روابط بین‌الملل و سیاست خارجی مجموعه‌ای از گفت‌وگوها، نگرش‌ها، رویکردها، جهت‌گیری‌ها و اقداماتی است که دولت‌ها در عرصه بین‌المللی طرح‌ریزی و اجرا می‌کنند. با توجه به پیچیدگی و گستردگی مفهوم سیاست خارجی و تنوع رویکردهای دولت‌ها در نظام بین‌الملل، نظریه‌ها و دیدگاه‌های متعددی برای تحلیل آن به کار گرفته می‌شود. در این تحقیق، دو رویکرد «نواقع‌گرایی تدافعی» و «اقتصاد سیاسی امنیت» به عنوان چارچوب نظری انتخاب شده‌اند.

نواقع‌گرایی تدافعی

بر اساس برداشت نواقع‌گرایانه، امنیت به معنای جهانی نسبتاً کمتر خطرناک و پرتنش است، نه جهانی کاملاً امن، عادلانه و صلح‌آمیز؛ چرا که ساختار آنارشی در نظام بین‌الملل، تحقق امنیت مطلق را ناممکن می‌سازد. در این دیدگاه، دولت‌ها بازیگرانی عقلانی هستند که بر اساس محاسبه هزینه-فایده سیاست‌های امنیتی را تدوین و اجرا می‌کنند. هدف اصلی دولت‌ها در حوزه امنیت، محافظت از شهروندان در برابر تهدیدات داخلی و خارجی است (شیهان، ۱۳۸۸: ۴۵).

از میان نظریه‌های واقع‌گرا، نواقع‌گرایی ساختاری کنت والتز بیشترین تأکید را دارد (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۱: ۷۲). در این رویکرد، امنیت بالاترین هدف دولت‌هاست، اما در شرایط آنارشی، امنیت کامل نایاب است. توجه اصلی بر مفهوم امنیت نسبی و موازنه تهدید است؛ یعنی دولت‌ها در برابر بازیگرانی متحد می‌شوند که بیشترین تهدید را برایشان ایجاد می‌کنند. (Walt, 1987: 23)

اقتصاد سیاسی امنیت

برای تحلیل تأثیر متغیرهای نظامی و امنیتی بر روابط اقتصادی و سیاست خارجی، اقتصاد سیاسی امنیت چارچوب مناسبی است. اقتصاد سیاسی نقش حیاتی در تعیین امنیت ملی دارد؛ قدرت اقتصادی می‌تواند به عنوان عامل بازدارنده تهدیدات خارجی یا ابزاری برای پیشبرد منافع ملی در عرصه بین‌المللی به کار رود. ضعف اقتصادی اما کشور را آسیب‌پذیر و امنیت ملی را تهدید می‌کند. اقتصاد سیاسی و امنیت بین‌الملل دو حوزه درهم‌تنیده‌اند که بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند. پس از جنگ سرد، اقتصاد سیاسی نقشی برجسته در بازی قدرت بین‌المللی یافته و وابستگی‌های پیچیده‌ای میان عناصر اقتصادی، سیاسی، امنیتی و فرهنگی داخلی و خارجی شکل داده است (پوراحمدی، ۱۳۸۶: ۷۶).

توجه به اقتصاد سیاسی امنیت به معنای درک نقش ملاحظات اقتصادی در سیاست‌های امنیت ملی است؛ چرا که بسیاری از مسائل امنیتی مرتبط با دسترسی امن به منابع خارجی و تضمین تداوم صادرات در شرایط بحران است. دولت‌ها می‌توانند با تضمین امنیت کشورهای کوچک‌تر و هم‌پیمان و فراهم کردن شرایط تجاری مساعد، از دستاوردهای امنیتی خود بهره ببرند. این امر نشان‌دهنده آن است که ملاحظات اقتصادی نه تنها بی‌اهمیت نیستند، بلکه نقش کلیدی در دکترین امنیتی کشورها دارند. (Ripsman, 2000: 51)

اقتصاد سیاسی امنیت، فرصت‌ها و تهدیداتی را برای واحدهای سیاسی ایجاد می‌کند. با توجه به هزینه‌ها و ریسک‌های استفاده مستقیم از ابزار نظامی، بهره‌گیری از سازوکارهای اقتصادی در دستیابی به اهداف امنیتی رویکردی مقرون به صرفه است. توانمندی اقتصادی هم پیش‌شرط و هم نتیجه توسعه امنیت ملی است (عسگری، ۱۳۸۳: ۶۴). این رابطه دوسویه، نشان‌دهنده تأثیر متقابل اقتصاد و امنیت است؛ به طوری که مسائل اقتصادی می‌توانند امنیت را تحت تأثیر قرار دهند و بالعکس (دولتی و همکاران، ۱۳۹۸: ۹۲). سرمایه‌گذاری در امنیت می‌تواند اقتصاد را متحول سازد و در چرخه‌ای بازگشت به تأمین امنیت ملی منجر شود. منابع طبیعی و انرژی نقش کلیدی در قدرت ملی و امنیت کشورها دارند و رقابت اقتصادی نیز می‌تواند منشأ تنش‌های سیاسی و امنیتی شود. برای کشورهای مانند ایران که با تحریم‌های اقتصادی مواجه‌اند، اقتصاد سیاسی امنیت می‌تواند ابزار کاهش فشار تحریم‌ها و مقابله با تأثیرات منفی آنها بر اقتصاد و امنیت ملی باشد. همچنین، این رویکرد می‌تواند نوسانات قیمت نفت و وابستگی به واردات را مدیریت کند.

دستاوردهای نظامی امنیتی ایران در غرب آسیا (۲۰۱۲-۲۰۲۲)

تحولات غرب آسیا از سال ۲۰۱۱ م در چارچوب خیزش‌های مردم در کشورهای عربی با سیاست خارجی و امنیت ملی ایران مرتبط بود؛ اما میزان ارتباط و اثرگذاری این بحران‌ها بر ایران متفاوت بودند. بحران کشورهای عربی که در جوار نزدیک امنیتی ایران مانند عراق به وقوع پیوستند بیشتر و ملموس‌تر بر سیاست خارجی ایران تأثیرگذار بود. بحران‌هایی که در حوزه راهبرد امنیتی ایران قرار داشتند که با سیاست‌های امنیتی غرب آسیایی ایران ارتباط تنگاتنگ ژئوپلیتیکی و راهبردی داشتند مانند تحولات سوریه و یمن. آن شکل از بحران‌های امنیتی فاصله‌دار مانند تونس، مصر و لیبی که حساسیت ویژه‌ای برای شکل سیاست منطقه‌ای ایران نداشتند (امیری، ۱۳۹۷: ۱۰۶-۱۰۵).

این تحولات با تهدیدات و فرصتهایی برای سیاست خارجی ایران همراه بود. فرصتهای ایران بیشتر ریشه در اوج‌گیری ژئوپلیتیک شیعی داشت. در فاصله سال‌های ۲۰۰۱-۲۰۱۱ مولفه ایدئولوژی و تأثیر آن بر قدرت ملی در سیاست خارجی ایران مطرح شد و به افزایش نقش و حضور فعال و سرنوشت‌ساز در مسائل عراق، لبنان و به طور کلی خاور نزدیک منجر شد. فراتر از نقش و موقعیت ژئوپلیتیک ایران، تقویت جایگاه گروه‌های شیعی در ساختار سیاسی و قدرت در کشورهای غرب آسیا با تقاضای این کشورها در برقراری روابط نزدیک با ایران، افزایش نقش ایران در کل منطقه و جهان عرب را به همراه داشت (برزگر، ۱۳۹۰: ۱۷-۲۰). مهم‌ترین تهدید این تحولات، هدف قرار دادن منافع راهبردی ایران در غرب آسیا توسط بازیگران رقیب بود. این تحولات بی‌ثباتی در محیط منطقه‌ای ایران را افزایش داد. اعتراض‌ها در سوریه متحد راهبردی ایران و تهدید موجودیتی برای دولت‌های عراق و سوریه سایر تهدیدات این تحولات برای سیاست خارجی ایران بود. دستاوردهای امنیتی ایران در غرب آسیا در سال‌های ۲۰۲۲-۲۰۱۲ بر بستر چند اصل شکل گرفته است که عبارتند از:

۱- اصل واقع‌گرایانه هزینه - فایده: برای مثال دولتمردان ایران با ذکر اهمیت راهبردی سوریه برای ایران، حضور نظامی در بحران این کشور از سال ۲۰۱۱ تاکنون را مبتنی بر منطق مذکور به نفع امنیت ملی ایران ارزیابی کردند.

۲- پیشگیری از تجاوز عملی در آینده بر اساس رویکرد دفاع مشروع پیش‌دستانه: مصداق این موضوع، مقابله با گروه‌های تروریستی است. آیت‌الله خامنه‌ای رهبر ایران در این مورد معتقدند: «اگر با تروریسم و تکفیریسیم در سوریه مبارزه نمی‌کردند، بایستی اینجا در تهران با آنها می‌جنگیدیم». از آن جا که در سیاست دفاعی ایران، اصل بر رفع تهدیدات است و ایران در دوره جنگ تحمیلی غافلگیری را تجربه کرد و نیز به این دلیل که هدف نهایی آمریکا و کارگزاران منطقه‌ای آن مقابله با سیاست‌های ایران است، لذا به جای سیاست انتظار و تعریف تهدید از خاکریزهای سرزمینی، به دنبال انهدام آن از مبدا بوده است. ایران دولتهایی همچون عراق و سوریه را عمق استراتژیک خود می‌داند. در فرضی که دلایل کافی و توجیه‌کننده بر تهاجم و تجاوز وجود دارد، دفاع مشروع پیشگیرانه می‌تواند صورت بگیرد و چنان‌چه چنین دفاعی بر اساس موازین و ضوابط انجام شود، از منظر حقوق بین‌الملل با چالشی روبرو نیست.

۳- قاعده نفی ظلم و مبارزه با ظالم و حمایت از مظلوم: این امر که در اصل ۱۵۴ قانون اساسی

اشاره شده مکمل ظلم‌ستیزی است و باید حمایت منطقی و کارکردی بین مبارزه با ظلم و حمایت از مظلوم وجود داشته باشد. مبارزه با ظلم و پشتیبانی از مبارزات مستضعفان در برابر مستکبران، حمایت ایران از مسلمانان و دفاع از حقوق آنان را ایجاب می‌کند (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۶: ۱۳۵-۱۳۴). گروه‌های تروریستی و حامیان آنها مصداق ظلم نسبت به جمعیت‌های هدف و بر اساس آموزه نفی ظلم در تعالیم اسلامی، مقابله با مظاهر و مصادیق ظلم و دفاع از حق مظلومین یک تکلیف اصیل اسلامی است (بحرینی و همکاران، ۱۴۰۳: ۲۳۸).

سیاست خارجی ایران در عراق

عراق مهم‌ترین کشور همسایه ایران در غرب آسیا است. در سطح امنیتی و سیاسی منافع عمده ایران در عراق شامل جلوگیری از خصومت مجدد دولت در بغداد با تهران و بیرون راندن نیروهای آمریکایی از عراق و منطقه بوده است. برهم صالح رئیس جمهور عراق در سال ۲۰۲۱ در مصاحبه با شورای روابط خارجی آمریکا گفت: «به سادگی نمی‌توان عراق و ایران را از هم جدا کنید». عراق پس از چین دومین شریک بزرگ واردات ایران طی سال‌های اخیر بوده است (Robinson, ۲۰۲۲: ۶-۴). اهمیت عراق برای ایران در عرصه امنیت ملی و سیاست خارجی به دلیل حضور این کشور در حلقه فوری امنیت ملی ایران است. حضور فعال سیاست خارجی ایران در عراق و مسائل آن نیز هر چند از زاویه امنیت ملی ایران عملگرایانه است؛ اما از منظر مقابله با تهدید حضور آمریکا نیز دارای اهمیت است (برزگر، ۱۳۸۸: ۱۳۸-۱۳۷).

بحران عراق بعد از سقوط دولت صدام و تشکیل دولت دموکراتیک، ریشه در گسترش گروه‌های تروریستی دارد. تا سال ۲۰۱۴ گروه تروریستی القاعده در سرزمین عراق مهم‌ترین گروه تروریستی حاضر در این کشور بود. در سال ۲۰۱۴، پیشروی‌های گروه تروریستی داعش از سوریه به غرب و شمال غربی عراق به یک جنگ تمام عیار تبدیل شد. داعش ابتدا شهر الرمادی مرکز استان انبار را اشغال کرد. فلوجه، تکریت، موصل و بخش‌های عمده‌ای از شمال عراق اهداف بعدی این گروه بودند. در ژوئن ۲۰۱۴ ابوبکر البغدادی رهبر داعش، تشکیل دولت اسلامی را در موصل دومین شهر بزرگ عراق اعلام کرد و خود را خلیفه نامید. داعش در دوره اوج خود یک سوم خاک عراق و ۴.۵ میلیون نفر را در اختیار داشت (Van Veen and et al, 2021: 33-36). داعش تا نیمه ۲۰۱۴ حداقل ۷۰ درصد از استان الانبار و از جمله شهرهای فلوجه، القائم و نیمی از مرکز الرمادی را تصرف کردند. نیروهای داعش حتی به ابوغریب در استان بغداد نفوذ کردند. در اوایل ژوئن همان

اسال داعش کنترل موصل، دومین شهر پرجمعیت عراق، سپس تلعفر و بیشتر استان نینوا و اطراف آن را به دست گرفت. در اکتبر ۲۰۱۴ داعش مناطق شمالی کوه‌های سنجار را تصرف و مسیر فرار به مناطق کردنشین را قطع کرد. این حجم از تصرفات میدانی احتمال ورود داعش به ایران را مطرح کرد. استقبال عراق از ورود سپاه قدس باعث شد تا بستر لازم برای ورود سردار سلیمانی و نیروهای تحت امر او فراهم آید (شفیعی، ۱۳۹۸: ۹۵-۹۶). در پاییز سال ۲۰۱۴ م تصاویری از سردار سلیمانی فرمانده وقت نیروی قدس سپاه پاسداران در خط اول نبرد با داعش در کنار نیروهای پیشمرگه کرد و گروه‌های شیعه در عراق دیده شد. این اولین بار بود که ایران به شکلی نیمه‌رسمی حضور مشاوران نظامی خود را در عراق تایید کرد. پیشروی داعش تا ۵۰ کیلومتری مرزهای غربی ایران نزدیک شهرهای جلول و سعدیه در استان دیاله مزید بر علت بود که تهدید عمده‌ای برای امنیت ایران محسوب می‌شد. (Nematpour, 2020: 534) مقابله با داعش و حمایت از دولت عراق در برابر این بحران از ابعاد مختلفی برخوردار بود.

۱. تامین تسلیحاتی مقابله با تروریسم

با توجه به روابط مقامات ایران با فرماندهان عراقی از جمله نیروهای بسیج مردمی، ایران نقش فزاینده‌ای در تامین تسلیحاتی مقابله با داعش ایفا کرد. سردار قاسم سلیمانی در یک سخنرانی در ۱۹ تیر ۱۳۹۶ گفت: «مقام معظم رهبری ... همواره تاکید داشتند دولت جمهوری اسلامی ایران از هر گونه کمکی به مردم عراق دریغ نکند و بر این اساس وزارت دفاع ایران به صورت سه شیفت برای عراق سلاح تولید و به آنجا ارسال کرد. ابومهدی فرمانده حشدالشعبی توانست کلید درب انبارهای تسلیحات جمهوری اسلامی را در خدمت خود گیرد، زیرا جمهوری اسلامی ایران مانند دیگران نبود که پول ملت عراق را بگیرد و در موقع اضطرار به آنها سلاح ندهد. در همین نیروی هوایی سپاه، تنها اسکادران جنگنده‌های سوخو به محض درخواست عراق در خدمت این کشور قرار گرفت و هزاران تن سلاح از طرف جمهوری اسلامی داده شد».

۲. حضور مستشاری

منابع داخلی از جمله سپاه پاسداران آمار مشخصی از نیروهای مستشاری ایران در عراق از سال ۲۰۱۴ به این سو اعلام نکرده‌اند. تعداد زیادی از فرماندهان رده اول و کهنه‌کار سپاه پاسداران در خط مقدم نبرد با داعش در عراق به شهادت رسیدند که رضا حسینی مقدم، حمید تقوی، شعبان نصیری و ... از جمله آنها بودند. سردار سلیمانی در مورد حضور میدانی مستشاران ایران در عراق گفت: «... اما

کاری را که فرزندان ملت ایران در خدمت ملت عراق کردند، کار سربازی بود، زیر بیرق عراق و علمای عراقی تا یک فرهنگ را صادر کنند. برای مثال یک ژنرال برجسته نظامی ما با سن بالای ۵۰ سال در جلوی نیروهای عمل کننده می‌رود و شهید می‌شود، این معنای وفای صادقانه است» یکی از مهم‌ترین نقش‌های ایران در مبارزه با داعش در عملیات آزادسازی شهر موصل مرکز استان نینوا رقم خورد. این شهر در ژوئن ۲۰۱۴ سقوط کرد. عملیات آزادسازی موصل بیش از شش ماه به طول انجامید و توسط نیروهای ارتش عراق، بسیج مردمی عراق، نیروهای پیش مرگه کرد وابسته به اقلیم کردستان و با کمک نیروهای مستشاری ایران انجام شد. در مجموع حضور مستشاری ایران بنا به درخواست دولت عراق رقم خورد و در عراق در مقایسه با سوریه در سطح پایین‌تر انجام شد. چرا که دولت عراق پس از مقابله با داعش و بازپس‌گیری نقاط اشغالی از دست این گروه توانست به ثبات نسبی در حوزه امنیت و مقابله با تروریسم دست یابد.

۳. ساماندهی نیروی بسیج مردمی

یکی از مهم‌ترین اقدامات و ابتکارهای ایران در سال‌های ۲۰۱۲ م بهره‌گیری از ظرفیت‌های داخلی کشورهای درگیر بی‌ثباتی بوده است. ابتکارهای ایران در این سطح بیش از همه ناشی از نهادهای پس از انقلاب اسلامی در کشور همچون نیروی بسیج بود. سپاه پاسداران مهم‌ترین نقش را در ساماندهی نیروهای حشدالشعبی (نیروی بسیج مردمی) در عراق نمود. (Saban, 2020: 5-6) این گروه در ژوئن ۲۰۱۴ با فتوای جهادی آیت‌الله سیستانی تشکیل شد و با الحاق به صحنه نبرد، بار نظامی ارتش در مناطق تحت اشغال تروریست‌ها کاهش یافت (مرادی کلارده و هدایتی، ۱۳۹۶: ۱۷۴). بسیج مردمی از ابتدا پنج هدف اصلی را مشخص کرد که شامل نبرد با داعش و بیرون راندن آن از خاک عراق، حفاظت از عراق، حفاظت از اماکن مقدس، آزادی کشور از تروریسم و کمک به عراقی‌هایی بود که توان جهاد نداشتند. این نیرو نقش مهمی در آزادسازی صلاح‌الدین، قطع ارتباط داعش بین نینوا و صلاح‌الدین، آزادسازی شهرهای جرف‌الصحر، آمرلی، فلوجه، موصل و در کرکوک ایفا کرد (افشون و الله کرم، ۱۳۹۷: ۵۹-۶۱).

پس از تضعیف نسبی داعش در عراق، پارلمان این کشور در نوامبر ۲۰۱۶ طرحی را به تصویب رساند که بر اساس آن «بسیج مردمی» (حشد الشعبی) به عنوان بخشی از ساختار رسمی نیروهای مسلح عراق و تحت نظارت شورای عالی امنیت ملی و ارتش این کشور سازمان‌دهی شود. این قانون، حشد الشعبی را نهادی قانونی با حقوق و وظایف مشخص معرفی کرد و آن را در زمره نیروهای

امنیتی عراق قرار داد؛ نهادی که مجاز بود در چارچوب قانون و تا زمانی که تهدیدی برای امنیت ملی عراق به شمار نرود، از موجودیت خود دفاع کند. در ادامه، در ژوئیه ۲۰۱۹ عادل عبدالمهدی، نخست‌وزیر وقت و فرمانده کل نیروهای مسلح، طی فرمانی ادغام کامل حشد الشعبی در نیروهای مسلح را اعلام کرد و مشمولیت کلیه قوانین مربوط به این نیروها را به آن تسری داد.

از منظر ایران، نقش حشد الشعبی پس از شکست داعش اهمیت ویژه‌ای پیدا کرد. نخست، استقرار نیروهای مقاومت در مناطق راهبردی عراق مانند استان انبار، امکان انتقال و پشتیبانی لجستیکی از مسیر مرز عراق-سوریه را فراهم ساخت. دوم، گسترش نفوذ این نیرو در ساختار سیاسی عراق به تقویت عمق راهبردی ایران منجر شد (وزیران و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۲-۱۰۴). در همین زمینه، سردار قاسم سلیمانی در سال ۲۰۱۶ حشد الشعبی را ضرورتی حیاتی برای ملت عراق دانست که توانسته است هرگونه تهدید یا توطئه علیه این کشور را خنثی کند (شفیعی، ۱۳۹۸: ۹۸). در سال ۲۰۱۸ نیز این نیرو رسماً در چارچوب نیروهای امنیتی عراق تثبیت شد و اعضای آن موفق به کسب جایگاه قابل توجهی در پارلمان این کشور گردیدند.

یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک منافع ایران و گروه‌های مقاومت عراقی، تأکید بر ضرورت خروج نیروهای نظامی ایالات متحده از عراق بوده است. این رویکرد، به‌ویژه پس از ترور شهید قاسم سلیمانی و ابومهدی المهندس، شدت بیشتری یافت و ایران تلاش کرد با پشتیبانی از این گروه‌ها، حضور آمریکا را با چالش مواجه سازد. در این راستا، متحدان ایران در پارلمان عراق موفق به تصویب طرح خروج نیروهای آمریکایی شدند و نیروهایی چون «کتاب حزب‌الله» با حمله به پایگاه‌های آمریکایی، از جمله کمپ التاجی، این فشار را تشدید کردند. افزون بر این، این گروه‌ها در نبرد با داعش نقشی کلیدی در بازپس‌گیری مناطق مرزی عراق و سوریه، به‌ویژه منطقه البوکمال، ایفا نمودند. کتاب حزب‌الله، به عنوان یکی از نیروهای اصلی حشد الشعبی، برای مدت طولانی کنترل گذرگاه‌های مرزی در استان‌های الانبار و نینوا در شمال عراق را بر عهده داشته است (Iddon, 2021: 3-4).

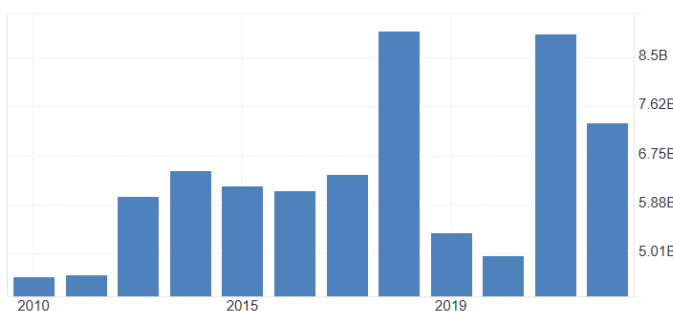
دیپلماسی اقتصادی ایران در عراق (۲۰۲۲-۲۰۱۲)

عراق با حدود ۱۴۰۰ کیلومتر مرز مشترک گزینه‌ای جذاب برای دیپلماسی اقتصادی ایران است. افزایش جمعیت، نیازهای روزافزون کالایی، تلاش برای صنعتی شدن و حمایت دولتی از سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی شرایط جذابی را به عنوان یک قطب مهم تقاضا در عراق برای ایران ایجاد کرده است (رستمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۴۱). دیپلماسی اقتصادی ایران در عراق در دو دهه

گذشته اهداف چندگانه‌ای را دنبال کرده است: شکل‌دهی به اتصالات استراتژیک سرزمینی و زیرساخت‌های ارتباطی؛ زمینه‌سازی برای مشارکت شرکت‌های خصوصی و تجار ایرانی در عراق، گسترش سرمایه‌گذاری و ایجاد مناطق فعال اقتصادی مرزی برای ایجاد وابستگی‌های متقابل (برزگر، ۱۳۸۵: ۸۷).

با پیگیری احداث بازارچه‌های مرزی بین دو کشور، درباره جلوگیری از تداوم رد و بدل شدن کالای قاچاق و کاهش جذابیت این کار برای مرزنشینان همراه با ایجاد شغل برای آنها از جمله تلاش‌هایی است که مسئولان دو کشور می‌توانند انجام دهند. شهرستان سردشت، به دلیل همجواری با مرز و موقعیت ارتباطی آن با منطقه ویژه شمال عراق و هم‌زبانی مردمان آن با مردم کرد زبان آن سوی مرز، موقعیت منحصر به فردی را دارا می‌باشد. عدم برنامه‌ریزی صحیح دولت در ایجاد راه‌های ارتباطی سالم با این شهرستان و مشارکت ندادن مردم در این مساله سبب محروم ماندن از توانایی‌های آن در جهت کسب توسعه اقتصادی کشور است (صباغ و رادمر، ۱۴۰۳: ۲۳۱).

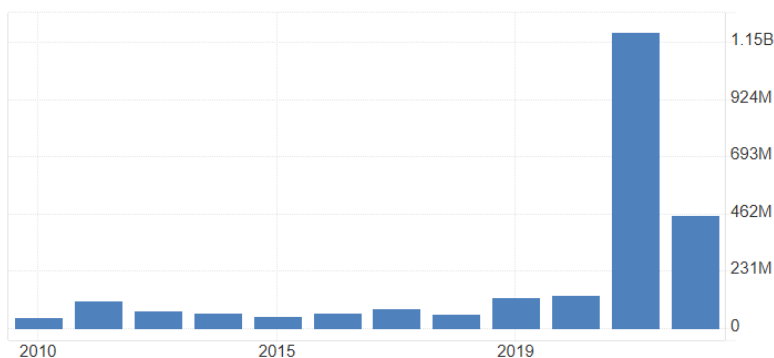
در مبادلات تجاری، عراق مهم‌ترین بازار اقتصادی و تجاری در مرز غربی ایران است. صادرات ایران به عراق در سال ۲۰۱۲، ۶.۳ میلیارد دلار بود که در سال ۲۰۲۲، به ۷.۳۴ میلیارد دلار رسید. مجموع صادرات ایران به عراق در دوره ۲۰۱۲-۲۰۲۲ حدود ۶۷.۱۳ میلیارد دلار شده است (Trading Economic, ۲۰۲۵). مهم‌ترین کالاهای صادراتی ایران به عراق گاز طبیعی، نفت تصفیه شده، ورق پلاستیک، کنسروها، میله‌های آهنی و فولادی، کاشی و سرامیک، شمش آهن و فولاد و ... بوده است (OECD, 2025).

منبع: (Trading Economic, 2025)

واردات ایران از عراق در سال ۲۰۱۳ حدود ۷۰ میلیون دلار بود و در سال ۲۰۲۲ به ۴۵۸ میلیون دلار رسید (Trading Economic, ۲۰۲۵). مهم‌ترین کالاهای وارداتی ایران از عراق غلات،

ماشین‌آلات، تجهیزات الکتریکی و الکترونیکی، مواد سلولزی فیبری و ... بوده است.

منبع: (Trading Economic, ۲۰۲۰)

۱. همکاری‌های انرژی

ایران و عراق از جمله بزرگ‌ترین تولیدکنندگان انرژی در سطح جهان به شمار می‌آیند. با این حال، عراق در مسیر انتقال نفت خود به بازارهای جهانی با محدودیت‌های ژئوپلیتیکی قابل توجهی روبه‌رو است. محدود بودن دسترسی این کشور به آب‌های آزاد، قرار داشتن بنادر اصلی صادرات نفت آن در مجاورت مرز ایران و همچنین مالکیت مشترک دو کشور بر رودخانه اروندرود، سبب شده است که تأمین امنیت مسیرهای دسترسی نفتکش‌ها به آب‌های آزاد، نیازمند همکاری نزدیک با ایران باشد. این شرایط، زمینه‌ای برای تقویت تعاملات دو جانبه در حوزه انرژی فراهم کرده است (گل‌افروز، ۱۳۹۶: ۲۱۱-۲۱۳).

در همین راستا، ایران تاکنون دو قرارداد مهم گازی با عراق منعقد کرده است. نخستین قرارداد در سال ۱۳۹۲ امضا شد و دو سال بعد، در ۱۳۹۴، قرارداد دیگری با مدت شش سال برای صادرات روزانه ۳۵ میلیون مترمکعب گاز به بصره منعقد گردید. بر اساس آمار سال ۱۴۰۱، حجم صادرات گاز ایران به عراق به حدود ۱۷ میلیارد مترمکعب رسیده است.

میدان مشترک نفتی بستر دیگر همکاری انرژی بین طرفین است. ایران و عراق ۱۲ میدان نفتی دارند که مهم‌ترین آنها میدان نفتی آذر، آزادگان، یادآوران، نفت شهر، دهلران و پایدار غرب هستند. ایران و عراق در بهره‌برداری از میدان مشترک نفتی روند یکسانی پیش نگرفته‌اند. دو کشور در بحث برداشت از میدان آزادگان در ۳۰ سال گذشته هنوز به توافق و همکاری نرسیده‌اند. این موضوع هنگامی اهمیت دارد که عراق به دنبال استراتژی افزایش تولید روزانه نفت باشد که این عامل می‌تواند

بهره‌برداری بیشتر از منابع نفتی مشترک با ایران را در اولویت تصمیم‌گیری سیاسی مقامات عراقی قرار دهد (رئیس‌السادات، ۱۴۰۳: ۵-۶).

۲. گردشگری مذهبی

گردشگری مذهبی یکی از مهم‌ترین زمینه‌های همکاری اقتصادی میان ایران و عراق به شمار می‌آید. آیین زیارت اربعین که ریشه‌ای دیرینه دارد، پس از پایان دوران دیکتاتوری در عراق مجدداً رونق یافته و به ویژه در میان ایرانیان جایگاه برجسته‌ای یافته است. حضور پرشمار زائران ایرانی در این مراسم، نسبت به دیگر شیعیان، چشمگیر است. علاوه بر تعداد زیاد زائران، حمایت‌های دولت ایران و مشارکت داوطلبانه شیعیان دو کشور، به کاهش مرزهای جغرافیایی و تقویت پیوندهای فرهنگی و مذهبی میان شیعیان ایران و عراق کمک شایانی کرده است. آمار رسمی نشان می‌دهد که تعداد زوار ایرانی در مراسم اربعین از ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۱ در حال افزایش بوده و به غیر از ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ که به دلیل شیوع کرونا کاهش یافت، در سایر سال‌ها سیر صعود داشته است.

سال	تعداد زائران (نفر)
۱۳۸۹	۴۰ هزار
۱۳۹۰	۸۰ هزار
۱۳۹۱	۴۸۰ هزار
۱۳۹۲	۸۰۲ هزار
۱۳۹۳	یک میلیون و ۲۰۰ هزار
۱۳۹۴	یک میلیون و هفتصد هزار
۱۳۹۵	دو میلیون و ۲۰۰ هزار
۱۳۹۶	دو میلیون و ۳۲۰ هزار
۱۳۹۷	دو میلیون و ۳۵۰ هزار
۱۳۹۸	سه میلیون و ۷۴ هزار
۱۳۹۹	سه میلیون و ۹۵ هزار
۱۴۰۰	سه میلیون و ۲۰۰ هزار
۱۴۰۱	سه میلیون و ۳۰۰ هزار

منبع: (اکوایران، ۱۴۰۳)

از سال ۱۳۹۷ اقداماتی چون برپایی نمایشگاه ملزومات اربعین انجام می‌شود که شرکت‌های ایرانی در آن شرکت دارند. در این ایام مصرف انواع مواد غذایی، میوه، اقلام مصرفی و تجهیزات موکب‌ها برای آشپزی و پذیرایی بازار بزرگی را ایجاد می‌کند که فرصت خوبی برای تبلیغ تولیدات داخلی است. تبدیل گذرگاه‌های مرزی غرب و جنوب کشور نظیر مهران، قصر شیرین، چزابه، سومان و ... به هاب اقتصادی در بازه زمانی اربعین مزیت دیگر این مراسم است. این گذرگاه‌ها در زمان پیاده‌روی اربعین به پرترددترین مناطق ایران و کل منطقه تبدیل می‌شوند. بنگاه‌های اقتصادی که در طول سال رونق چندانی ندارند، در بازه یک ماهه اربعین به درآمد بالایی می‌رسند (مرادی کلارده، ۱۴۰۱: ۲-۳).

۳. هموار نمودن مسیر کریدور شرق به غرب

صنعت حمل و نقل به عنوان یکی از زیربنایی‌ترین بخش‌های اقتصادی است که شاخص توسعه‌یافتگی جوامع محسوب می‌شود. کریدور شرق به غرب همان جاده ابریشم قدیمی است که اروپا و آسیا را از طریق ایران متصل می‌کند. این کریدور با شش مسیر، انتقال کالاها را از ایران به آسیای میانه، خاور دور، شرق آسیا و آسیای جنوب شرقی، اروپا و آفریقا امکان‌پذیر می‌کند. کشورهای مسیر این کریدور شامل کشورهای خاور دور، آسیای مرکزی، حوزه اقیانوس هند از طریق ایران، عراق، سوریه، دریای مدیترانه، یونان، سایر کشورهای اروپایی و شمال آفریقا هستند (امیراحمدیان، ۱۳۹۵: ۱۲).

در زیرمجموعه کریدور، ایران - عراق - سوریه در سال ۲۰۱۹ تصمیم به ایجاد کریدور سه جانبه در قالب اتصال مرز شلمچه از طریق عراق به شهر لاذقیه در سواحل مدیترانه گرفتند. هدف این کریدور اتصال خطوط راه آهن بین سه کشور مذکور بود که ایران را قادر می‌ساخت تا به مرکز ارتباطی با طرح کمربند و جاده چین تبدیل شود و نقش تاریخی خود را به عنوان مجرای تجاری بین شرق و غرب احیا کند (Azizi and Barnes – Dacy, ۲۰۲۴: ۷-۸). این خط آهن بخشی از قرارداد بازسازی سوریه بود که به ایران فرصت مشارکت در بخش حمل‌ونقل در این مسیر را می‌داد. عبدالستار محسن، مئول رسانه‌ای راه‌آهن عراق در مصاحبه‌ای در سال ۲۰۱۹ تاکید کرد که خط شلمچه - بصره بخشی از یک شبکه راه‌آهن منطقه‌ای است که شامل خط مسیب - کربلا می‌شود و در برنامه‌های آینده راه‌آهن، عراق نه تنها به ایران، بلکه از طریق کویت به سوریه، اردن و خلیج فارس

متصل خواهد شد. بخش سوریه این پروژه شامل ساخت ۳۲ کیلومتر راه آهن بود که بخشی از مسیر سوریه در ابتکار کمر بند و راه چین محسوب می‌شد (Financial Tribune, 2019: 2-5). ایران در ایجاد این کریدور سه‌جانبه با مشکلات مختلفی روبرو شد. عدم دستیابی به توافق جامع عراق و سوریه به افزایش تنش‌ها و عدم همکاری مؤثر با این کشورها منجر شد که در نهایت ایران را به نقض حاکمیت ملی کشورهای همسایه متهم کرد؛ در حالی که حضور ایران در سوریه، مستشاری و به دعوت دولت این کشور بود. دولت ایران در حوزه مسائل اجتماعی و محلی نیز نتوانست جوامع محلی را در پروژه‌های کریدور مشارکت دهد.

این ناکارآمدی‌ها عراق را به سمت ترکیه برای ایجاد و توسعه کریدور راه توسعه کشاند. این کریدور در نظر دارد عراق را به یک مرکز حمل و نقل با اتصال به مرز ترکیه در شمال تبدیل کند. علاوه بر عراق و ترکیه، قطر و امارات نیز در این پروژه مشارکت دارند. جاده توسعه با کاهش مسیر بین آسیا و اروپا از طریق پیوند بصره به اواکوی ترکیه و پیوستن به جاده ابریشم^۱ و کریدور هند - خاورمیانه^۲ به عنوان یک ابتکار بزرگ یکپارچگی اقتصادی منطقه‌ای محسوب می‌شود. مهم‌ترین بخش این کریدور، توسعه بندر بزرگ فاو برای پذیرش کشتی‌های کانتینری است بندر بزرگ فاو که در سال ۲۰۱۳ راه‌اندازی شد، ترمینال جنوبی جاده توسعه است و انتظار می‌رود در سال ۲۰۲۸ اولین فاز آن به پایان برسد. در این کریدور همچنین خط ریلی به طول ۱۲۰۰ کیلومتر برای اتصال فاو به فیش‌خابور در مرز بین عراق و ترکیه نیز برنامه‌ریزی شده است (Alaaldin, 2024: 3-4).

چالش‌های دیپلماسی اقتصادی ایران در عراق

الف. چالش ساختاری سیاست خارجی

با وجود تأکیدهای مکرر بر اهمیت دیپلماسی اقتصادی در دوره مورد بررسی، تغییرات ساختاری قابل توجهی در وزارت امور خارجه صورت نگرفت. یکی از چالش‌های اصلی دیپلماسی اقتصادی ایران در عراق، نبود هماهنگی و انسجام میان بخش‌های سیاسی، فرهنگی، نظامی وزارت خارجه و دیگر نهادهای مرتبط با روابط خارجی با حوزه دیپلماسی اقتصادی بود. این نقص به ویژه در کشوری مانند عراق که ایران هزینه‌های هنگفت مالی، لجستیکی و انسانی را متحمل شده بود، نمود یافت، به گونه‌ای که بازارهای اقتصادی کلیدی عراق به طور فزاینده‌ای در اختیار رقبا قرار

^۱. BRI

^۲. IMEC

گرفت. گرچه درون وزارت خارجه مباحثی جدی برای ارتقاء کارآمدی بخش‌ها مطرح شد، اما این مباحث به تشکیل سازوکارهای منسجم و کارآمد برای پیشبرد دیپلماسی اقتصادی منجر نشد. تا سال ۱۳۹۶، تنها یک اداره کل تحت عنوان «هماهنگی روابط اقتصادی» به ریاست قائم‌مقام وزیر، مسئول پیگیری موضوعات مرتبط با دیپلماسی اقتصادی مقاومتی بود. (صبوری و صالحیان، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

در سال ۱۳۹۶ تغییراتی در ساختار وزارتخانه انجام شد و طرح دیپلماسی اقتصادی به عنوان اولویت سیاست خارجی دولت دوازدهم توسط جواد ظریف وزیر خارجه وقت ارائه شد. هدف این معاونت تقویت روابط اقتصادی بین‌المللی، توسعه تجارت خارجی، جذب سرمایه‌گذاری و کاهش اثرات تحریم اعلام شد. وزارت خارجه بعد از تشکیل این معاونت نیز نتوانست اهداف اقتصادی را محقق کند. به دلیل تداخل وظایف برخی از بخش‌ها و نیز موازی‌کاری ناشی از ساختار جدید راندمان کار و میزان نظم و انضباط اداری هم کاهش یافت. در این شرایط نه تنها وزارت خارجه چابک نشد، بلکه به شدت بسیط شد.

یکی دیگر از مشکلات جدی در حوزه دیپلماسی اقتصادی، کمبود نیروی متخصص و کارشناسان با تخصص اقتصادی در وزارت امور خارجه بود. در جلسه کمیسیون امنیت ملی و سیاست خارجی مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۲۸ مرداد ۱۳۹۳، جواد ظریف، وزیر امور خارجه، برای پاسخگویی به پرسش‌هایی درباره عملکرد دیپلماسی اقتصادی به مجلس فراخوانده شد. وی کمبود نیروی اداری و کارشناسان متخصص در این حوزه را یکی از دلایل اصلی عدم فعالیت موثر وزارت خارجه در عرصه اقتصادی خارج از کشور و فقدان برنامه‌ریزی مشخص عنوان کرد. به گفته ظریف، تنها حدود ۲ درصد از کارشناسان وزارت خارجه دارای تحصیلات مرتبط با اقتصاد بودند. برای نمونه، در برنامه اعزام ده‌ها کارشناس اقتصادی به سفارتخانه‌های ایران، تنها تعداد محدودی از آنان دارای مدارک تحصیلی و دانش کافی در حوزه اقتصاد بودند. (دهقانی فیروزآبادی و دامن‌پاک‌جامی، ۱۳۹۴: ۳۵)

ب. چالش‌های روابط دوجانبه

براساس داده‌های مربوط به سال ۲۰۱۸ میلادی، بیش از ۵۰ درصد از ظرفیت‌های صادراتی ایران به عراق بلااستفاده باقی مانده بود. نبود یک الگوی عملی و کارآمد برای نفوذ در بازار عراق، باعث از دست رفتن فرصت‌های تجاری و اقتصادی شد و دولت ایران نتوانست برنامه‌ای جامع و توسعه‌گرا برای افزایش صادرات کالا به این کشور تدوین کند. در همان سال، امارات متحده عربی،

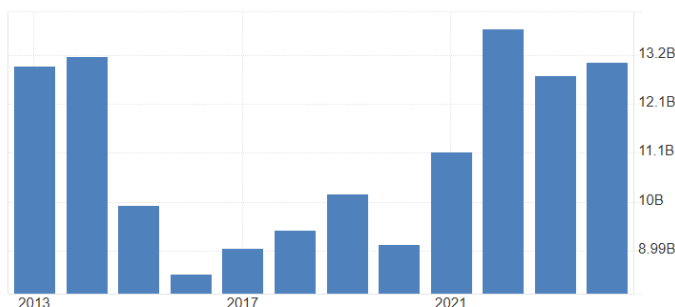
ایران، ترکیه، چین، کره جنوبی، هند و ایالات متحده آمریکا از جمله عمده شرکای وارداتی عراق بودند. بر اساس گزارش مرکز تجارت بین‌الملل، ارزش کل واردات عراق در سال ۲۰۱۸ بالغ بر ۵۳ میلیارد دلار بوده که سهم ایران حدود ۸.۹ میلیارد دلار و سهم ترکیه حدود ۸.۳ میلیارد دلار گزارش شده است. (رستمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲۵۱-۲۵۲)

یکی دیگر از موانع مهم در مسیر همکاری اقتصادی ایران و عراق، تحریم‌های آمریکا بود که به‌ویژه در حوزه انتقال ارز صادرات انرژی، کالا و خدمات به بانک‌های ایرانی محدودیت‌های جدی ایجاد کرد. در این دوره، مدیریت، حسابرسی و سهام بانک تجارت عراق تحت کنترل بانک جی‌پی مورگان آمریکا قرار داشت، که این موضوع موجب بلوکه شدن قابل توجه منابع مالی ایران در بانک‌های عراقی شد. با توجه به اینکه حدود ۸۰ درصد اقتصاد ایران تحت سلطه نهادهای دولتی است، سهم بخش خصوصی ایران در بازارهای عراق هرگز به سطح مطلوب و ایده‌آل نرسید. (متی و صفوی، ۱۴۰۲: ۱۹)

پ. چالش رقابت با قدرت‌های منطقه‌ای

۱. رقابت با ترکیه

ترکیه از سال ۲۰۰۹ در یک چرخش راهبردی روابط سیاسی و اقتصادی را با منطقه کردستان عراق بهبود بخشید و بدون توجه به دولت مرکزی، روابط جداگانه‌ای را با اقلیم کردستان ترتیب داد. ترکیه با استفاده از ارتباط اقتصادی با شمال عراق در بستر تعمیق مناسبات دوجانبه تبدیل به بزرگ‌ترین سرمایه‌گذار اقتصادی در این منطقه شد و روابط گسترده تجاری و اقتصادی ایجاد نمود (کتابی و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۱). مهم‌ترین فرصت ترکیه برای توسعه مبادلات تجاری و فعالیت‌های اقتصادی‌اش، موقعیت جغرافیایی استراتژیک این کشور محسوب می‌شود. ترکیه به عنوان پلی میان عراق و اتحادیه اروپا عمل می‌کند، موقعیتی که در هر شرایطی عراق را به خود وابسته می‌سازد. این مزیت ژئواکونومیک شامل دو گذرگاه کلیدی «خابور» و «اوزوملو» در منطقه اقلیم کردستان عراق است. علاوه بر این، ترکیه در سال‌های اخیر توانست موافقت دولت بغداد را برای راه‌اندازی گذرگاه مرزی جدیدی به نام «واکوی» در موصل کسب کند. برخلاف دو گذرگاه قبلی که در اقلیم کردستان واقع شده‌اند، گذرگاه واکوی به طور مستقیم کالاهای ترکیه را به داخل خاک عراق منتقل می‌کند. (متی و صفوی، ۱۴۰۲: ۱۵) علاوه بر این‌ها، صادرات ترکیه به عراق نیز دو برابر ایران است.

منبع: (Trading Economics, 2025)

در سال ۲۰۱۴ هم زمان با اوج‌گیری داعش در عراق، ترکیه بیش از ۱۳ میلیارد دلار به این کشور کالا صادر کرد. میزان صادرات ایران به ترکیه در همان سال ۶.۴ میلیارد دلار یعنی کمتر از نیمی از صادرات ترکیه بود. در سال ۲۰۱۶ که اوج درگیری برای مقابله با داعش بود، صادرات ترکیه به ۸.۵ میلیارد دلار سقوط کرد. این در حالی بود که بیشترین میزان صادرات ایران در سال ۲۰۱۸ و ۸.۹۶ میلیارد دلار بود (Trading Economics, 2025). این آمار علاوه بر اختلاف بیش از ۴ میلیارد دلاری ایران با ترکیه، گویای این است که تاکید ایران بر تجارت با کشورهای منطقه در این دوره به جایی نرسیده است.

۲. کشورهای عربی خلیج فارس

کشورهای عربی خلیج فارس از سال ۲۰۰۵ تلاش خود را صرف مخالفت با روند سیاسی عراق کردند. اگرچه از سال ۲۰۱۵ با تغییر هیئت حاکم سیاست خارجی عربستان با محوریت دکنترین مقابله با ایران شکل گرفت، اما ریاض تلاش کرد در عراق با محوریت اقتصاد و سرمایه‌گذاری، از دستور کار امنیتی در سیاست خارجی فاصله بگیرد. نشانه‌های گشایش روابط اقتصادی ریاض - بغداد از سال ۲۰۱۷ ایجاد شد. ریاض در آن سال گذرگاه مرزی عرعر را پس از حدود ۳۰ سال برای عبور حجاج عراقی بازگشایی و ۵۰۰ میلیون دلار برای احداث تأسیسات مرزی در آن اختصاص داد. خطوط هوایی عربستان، پرواز مستقیم بغداد - ریاض را پس از دو دهه از سر گرفت. نمایشگاه کالاهای سعودی در عراق و حضور فعال عربستان، نشان از گرایش طرفین به همکاری اقتصادی داشت. عربستان در کنفرانس بازسازی عراق در سال ۲۰۱۸ در کویت، یک میلیارد دلار برای بازسازی و ۵۰۰ میلیون دلار برای توسعه صادرات عراق اختصاص داد. سعودی‌ها همچنین طرح‌های کلانی برای صادرات برق و تبدیل یک میلیون هکتار از بیابان‌های استان‌های مرزی المثنی و الانبار به زمین

کشاورزی پیشنهاد دادند (سلطانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۵۷-۵۶).

عربستان در سال ۲۰۲۱ هدف سرمایه‌گذاری ۵ میلیارد دلاری در بخش‌های املاک و مستغلات در عراق را اعلام کرد. صندوق سرمایه‌گذاری عمومی عربستان از تأسیس واحد جدیدی برای سرمایه‌گذاری ۳ میلیارد دلاری در زیرساخت‌های معدنی، کشاورزی، توسعه املاک و خدمات مالی خبر داد. این صندوق همچنین یک شرکت سعودی-عراقی را تأسیس کرد که بخشی از ابتکار ولیعهد سعودی برای تأسیس پنج شرکت منطقه‌ای با هدف سرمایه‌گذاری در اردن، بحرین، سودان، عراق و عمان بود. تجارت بین عراق و عربستان در سال ۲۰۲۲ رشد حدود ۵۰ درصدی یافت و به مجموع ۱.۵ میلیارد دلار رسید. بزرگترین پروژه سرمایه‌گذاری عربستان در عراق پروژه خیابان بغداد در نزدیکی فرودگاه بغداد به ارزش یک میلیارد دلار است که شامل بزرگترین مرکز خرید در عراق، چهار هزار آپارتمان و ۲۵۰۰ ویلا می‌شود.

علاوه بر عربستان، امارات نیز تصمیم به سرمایه‌گذاری محدود در بخش‌های املاک و مستغلات گرفته است. بخشی از سرمایه‌گذاری امارات سپرده‌ای بالغ بر ۳ میلیارد دلار در صندوق ویژه برای سرمایه‌گذاری در عراق است. دولت قطر نیز سرمایه‌گذاران خصوصی قطری را به ورود به بخش‌های املاک و مستغلات بغداد تشویق می‌کند. (Ebrahim, 2024) با این حال راهبرد کشورهای عربی نسبت به سال ۲۰۰۵ تغییری نکرده و مقصود اصلی آنها مقابله با نفوذ تهران است. اقدامات مذکور نیز با این امید انجام شده که جذابیت کشورهای عربی برای عراق افزایش یابد و هم زمان گرایش به ایران برای این کشور کاهش یابد.

ت. تحریم‌های بین‌المللی

سیاست خارجی ایران در استفاده از دستاوردهای نظامی به منظور بهره‌برداری اقتصادی در سوریه و عراق با چالش تحریم‌های بین‌المللی و عدم موفقیت دولت در رفع تحریم‌های بین‌المللی نیز روبرو بود. خروج برنامه هسته‌ای ایران از آژانس بین‌المللی انرژی هسته‌ای و ارجاع آن به شورای امنیت سازمان ملل، منجر به صدور چند قطعنامه الزام‌آور و تحریمی علیه ایران تا سال ۲۰۱۰ گردید. در عین حال بعد از روی کار آمدن دولت دولت یازدهم در ایران، اولویت سیاست خارجی تنش‌زدایی و تعامل با جهان بر اساس احترام متقابل اعلام شد. بر اساس همین رویکرد ایران در موضوع هسته‌ای، سیاست مذاکره با گروه کشورهای ۱+۵ را در پیش گرفت. بعد از دو سال مذاکره در نهایت در سال ۱۳۹۵ توافق هسته‌ای موسوم برجام برای مدیریت برنامه هسته‌ای ایران و لغو

تحریم‌ها علیه این کشور به دست آمد.

هم زمان با این روند، ایران در سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۴ دو قرارداد گازی با عراق امضا کرد. اما پس از خروج آمریکا از برجام در سال ۲۰۱۸ و انسداد حساب‌های بانکی بین‌المللی ایران، عراق نتوانست وجوه گاز دریافتی از ایران را پرداخت کند. به گونه‌ای که بدهی بغداد به تهران به حدود ۱۱ میلیارد یورو رسید. در مجموع تحریم‌ها یکی از مهم‌ترین دلایل عدم موفقیت دیپلماسی اقتصادی ایران در مقایسه با دستاوردهای امنیتی در سوریه و عراق بوده است. این موضوع از یک سو فشارهای ساختاری علیه ایران در این دوره را نشان می‌دهد و از سوی دیگر گویای ناکارآمدی سیاست خارجی دولت برای مقابله با تحریم‌های بین‌المللی است.

نتیجه‌گیری

بحران‌های غرب آسیا بعد از سال ۲۰۱۱ سیاست خارجی ایران را با محوریت امنیت در ابعاد منطقه‌ای شکل داد. عراق مهم‌ترین کشور همسایه ایران در این منطقه است و دو کشور بعد از سال ۲۰۰۵ روابط سیاسی، امنیتی و اقتصادی مبتنی بر همکاری را دنبال می‌کنند. بعد از سال ۲۰۱۴ که عراق با هجوم گسترده نیروهای داعش و سایر گروه‌های تروریستی مواجه شد، ایران به دلیل نزدیکی جغرافیایی اولین کشوری بود که با درک تهدید این گروه تروریستی همکاری‌های گسترده‌ای را برای مقابله با داعش با دولت عراق انجام داد. حضور فعال ایران در مقابله با داعش در ابعاد مختلف همچون کمک‌های نظامی، حضور مستشاری و ساماندهی نیروهای مردمی در عراق نوعی دستاوردهای امنیتی و نظامی در این دوره برای سیاست خارجی ایران محسوب می‌شود که انتظار می‌رفت افزایش همکاری‌های اقتصادی بین دو کشور در دوره بعد از رفع این تهدیدات را به همراه داشته باشد. آن چه که دستاوردهای نظامی و امنیتی ایران در قالب آن می‌بایست به منافع اقتصادی برای کشور منجر شود، دیپلماسی اقتصادی است. با این حال میزان صادرات ایران به عراق که در سال ۲۰۱۲ حدود ۶ میلیارد دلار بود در سال ۲۰۲۲ در حدود ۷ میلیارد دلار رسید که تغییر محسوسی را نشان نمی‌دهد. در عرصه حضور در بازارهای عراق مناطق مرزی با وجود تاکید مقامات دو کشور از جمله طرف عراقی، اما این حضور محدود به بازارچه‌های مرزی در مناطق کردنشین همچون سردشت بوده است. در حوزه گردشگری مذهبی با این که تعداد زائران ایرانی در پیاده‌روی اربعین از حدود ۸۰۰ هزار نفر در سال ۱۳۹۲ به بیش از سه میلیون نفر در سال ۱۳۹۸ افزایش یافت، اما معضلاتی همچون کاهش ارزش ریال ایران تاثیر این موضوع را کاهش داد. در همکاری‌های

کریدوری نیز عدم موفقیت همکاری با محوریت راه آهن اتصال مرز شلمچه ایران به عراق و پس از آن سوریه، عراق را به سمت تقویت کریدور راه توسعه با ترکیه سوق داد. عمده دلایل عدم موفقیت دولت در بهره‌گیری از دستاوردهای امنیتی در عراق برای کسب منافع اقتصادی چالش‌های مختلف بود. در حوزه چالش‌های ساختاری، عدم وجود نیروی متخصص کارشناس در ارتباط با دیپلماسی اقتصادی در وزارت امور خارجه در عراق در مقایسه با سایر کشورهای رقیب همچون ترکیه نیز چالشی اساسی در این روند محسوب می‌شد. خالی ماندن بیش از ۵۰ درصد از ظرفیت‌های صادراتی ایران به عراق، نبود یک الگوی عملی و کارآمد برای نفوذ به بازارهای عراق، محدودیت‌های ناشی از تحریم‌ها در انتقال ارزهای حاصل از صادرات به بانک‌های ایرانی و کاهش مداوم ارزش پول ملی ایران، از جمله چالش‌های اصلی پیش روی ایران بوده‌اند. در میان رقبای ترکیه از جایگاه بهتری در تجارت با عراق برخوردار است و حجم صادرات و واردات این کشور با عراق تقریباً دو برابر حجم تجاری ایران با این بازار است. علاوه بر این، تحریم‌های بین‌المللی، به ویژه پس از خروج آمریکا از توافق برجام، که منجر به مسدود شدن حساب‌های بانکی بین‌المللی ایران شد، تبادلات بانکی ایران و عراق را تحت تأثیر قرار داده و پرداخت بدهی‌های عراق به ایران را با مشکلات جدی مواجه ساخته است.

منابع:

- افشون، تورج و الله‌کرم، عبدالحسین، (۱۳۹۶)، "مقایسه رویکرد امنیتی آمریکا و حشدالشعبی در عراق؛ عملکرد و چشم‌انداز"، *فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل*، سال یازدهم، شماره ۴۲، تابستان.
- امیری، سروش، (۱۳۹۷)، "نسبت دگرگونی‌های منطقه غرب آسیا با امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران"، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، سال هشتم، شماره دوم، تابستان.
- امیراحمدیان، بهرام، (۱۳۹۵)، «شبکه راه‌های ارتباطی و بنادر ایران در تسهیل ارتباطات منطقه‌ای سازمان همکاری شانگهای»، *موسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی*.
- برزگر، کیهان، (۱۳۸۸)، «منطقه‌گرایی در سیاست خارجی ایران»، *دو فصلنامه مطالعات اوراسیای مرکزی*، سال دوم، شماره پنجم، زمستان.
- پوراحمدی، حسین، (۱۳۸۶)، «اقتصاد سیاسی، دیپلماسی کارآمد در نظام جهانی؛ مبانی، ابزارها و راهکارها»، *فصلنامه دانش سیاسی*، شماره اول.
- دولتی، رضا و همکاران، (۱۳۹۸)، «نقش اقتصاد سیاسی ایران در امنیت بین‌المللی»، *فصلنامه*

جغرافیا و روابط انسانی، دوره دوم، زمستان.

دهقانی فیروزآبادی، جلال، (۱۳۹۱)، «نواقع‌گرایی و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۲۶، شماره اول، بهار.

دهقانی فیروزآبادی، جلال و دامن پاک جامی، مرتضی، (۱۳۹۴)، «جایگاه دیپلماسی اقتصادی در سیاست خارجی دولت یازدهم»، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۲۹، شماره اول، بهار.

رستمی، مجتبی و همکاران، (۱۳۹۸)، «ارائه الگوی اسلامی تجارت خارجی با رویکرد دیپلماسی اقتصاد مقاومتی مورد مطالعه روابط تجاری ایران و عراق»، فصلنامه جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی، دوره ۱۶، شماره ۳۲، پاییز.

رئیس السادات، محمدتقی، (۱۴۰۳)، «تحلیل پیامدهای ژئوپلیتیکی منابع مشترک نفتی بین ایران و عراق»، دو فصلنامه روابط آسیا آفریقا، دوره اول، شماره اول، بهار و تابستان.

سلطانی‌نژاد، محمد و همکاران، (۱۳۹۹)، «چرخش سیاست خارجی عربستان در قبال عراق ۲۰۲۰-۲۰۰۳: از تقابل هویت محور به همگرایی منفعت‌گرا»، فصلنامه مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، سال دوم، شماره سوم، پاییز.

شفیعی، محسن، (۱۳۹۸)، «سردار سلیمانی و بسیج مردمی در عراق و سوریه زمینه‌های شکل‌گیری تا نقش و نیات شهید سلیمانی»، فصلنامه مطالعات دفاع مقدس، دوره پنجم، شماره دوم، تابستان.

صباغ، هاشم و رادمرد، محمد، (۱۴۰۳)، «اقتصاد سیاسی روابط جمهوری اسلامی ایران و عراق»، دو فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست بین‌الملل، سال هفتم، شماره اول، بهار و تابستان.

صبوری، ضیال‌الدین و صالحیان، تاج‌الدین، (۱۳۹۶)، «بررسی راهبردی دیپلماسی اقتصادی جمهوری اسلامی ایران مطالعه موردی: دولت یازدهم و دوازدهم»، فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، دوره هفتم، شماره دوم، تابستان.

عباسی، علیرضا، (۱۳۹۲)، «موقعیت ژئوپلیتیکی ایران در مناسبات قدرت منطقه‌ای و جهان»، فصلنامه اطلاعات جغرافیایی سپهر، دوره ۲۲، شماره ۸۶، تابستان.

عسگری، محمود، (۱۳۸۳)، «درآمدی بر اقتصاد سیاسی امنیت ملی»، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره هفتم، شماره اول، بهار.

کتابی، محمود و همکاران، (۱۳۹۲)، «بررسی روابط سیاسی اقتصادی کردستان عراق با ترکیه و

تأثیر آن بر سیاست خارجی ایران»، *فصلنامه تحقیقات سیاسی و بین‌المللی*، دوره پنجم، شماره ۱۷، زمستان.

گل افروز، محمد، (۱۳۹۴)، «نقش ژئوپلیتیک انرژی بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه سیاست جهانی*، دوره چهارم، شماره سوم، پاییز.

مرادی کلارده، سجاد و هدایتی شهیدانی، مهدی، (۱۳۹۶)، "راهبرد امنیت منطقه‌ای ایران در بحران امنیتی خاورمیانه: ویژگی‌ها و اهداف"، *فصلنامه روابط خارجی*، دوره نهم، شماره سوم، پاییز.

متی، ایوب و صفوی، حمزه، (۱۴۰۲)، "دیپلماسی اقتصادی و رقابت‌های ژئواکونومیکی جمهوری اسلامی ایران و ترکیه در عصر پسداداش؛ بازارها و فرصت‌ها"، *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*، دوره ۳۰، شماره دوم، تابستان.

وزیریان، امیرحسین و همکاران، (۱۴۰۰)، "ارزیابی نقش محور مقاومت در بازدارندگی ناهم‌تراز ج.ا.ایران در برابر سیاست مهار آمریکا"، *فصلنامه راهبرد دفاعی*، سال ۱۹، شماره ۷۴، تابستان.

Alaaldin, Ranj. (2024). *Iraq's development road project: a path to prosperity or instability?*. Available at: <https://mecouncil.org/publication/iraqs-development-road-project-a-path-to-prosperity-or-instability/>.

Azizi, Hamidreza & Barnes–Dacey, Julien. (2024). *Beyond proxies: Iran's deeper strategy in Syria and Lebanon*. Available at: <https://ecfr.eu/publication/beyond-proxies-irans-deeper-strategy-in-syria-and-lebanon/>.

Ebrahim, Hudhaifa. (2024). *Iraq Attracts Wave of Saudi and Gulf Investments for the First Time*. Available at: <https://themedialine.org/top-stories/iraq-attracts-wave-of-saudi-and-gulf-investments-for-the-first-time/>.

Financial Tribune. (2019). *Iran, Syria Strike Deals to Advance Economic Cooperation*. Available at: <https://financialtribune.com/articles/domestic-economy/96443/iran-syria-strike-deals-to-advance-economic-cooperatio>.

Iddon, Paul. (2021). *How Iraq's Al-Hashd Al-Shaabi turned into an Iranian foreign policy instrument*. Available at: <https://www.arabnews.com/node/1875936/middle-east>.

Nematpour, Ali. (2020). *Iran Securitization of Terrorist ISIS*. Iranian Review of Foreign Affairs, Vol. 11, No. 2, Summer-Fall.

OEC. (2025). *Iran and Iraq Trade*. Available at: <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/irq/partner/irn>.

Ripsman, Norin. (2000). *The Political Economy of Security: A Research and Teaching Agenda*. Journal of Military and Strategic Studies, Vol. 3, No. 1.

Robinson, Kali. (2022). *How Much Influence Does Iran Have in Iraq?*. Available at: <https://www.cfr.org/in-brief/how-much-influence-does-iran-have-iraq>.

Saban, Navvar. (2020). *Factbox: Iranian influence and presence in Syria*. Available at: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/factbox-iranian-influence-and-presence-in-syria/>.

Taliaferro, J. (2000). *Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited*. International Security, Vol. 25, No. 3.

Trading Economics. (2025). *Iran Imports from Iraq*. Available at: <https://tradingeconomics.com/iran/imports/iraq>.

Trading Economics. (2025). *Turkey export to Iraq*. Available at: <https://tradingeconomics.com/turkey/exports/iraq>.

Van Veen, Ervin et al. (2021). *Band-aids, not bullets: EU policies and interventions in the Syrian and Iraqi civil war*. Netherlands Institute of International Relations, February.

Walt, Stephen. (1987). *The Origin of Alliances*. Cornell University Press.